

Dąbrówka Lipska

Z BADAŃ NAD GROBAMI PAŃSKIMI
Z TERENU DAWNEGO DOMINIUM WARMIŃSKIEGO

Groby Pańskie należą do słabo rozpoznanych elementów wystroju kościołów warmińskich. Mimo często złego stanu zachowania i zatarcia pierwotnych funkcji obrazują one zarówno bogactwo, jak i różnorodność form artystycznych, które wynikały nie tylko z potrzeb liturgicznych, ale także estetycznych. Zachowane obiekty można podzielić na dwie grupy: z XVIII wieku oraz z przełomu XIX i XX wieku. Te ostatnie nie były do tej pory przedmiotem badań.

Niniejszy artykuł jest poświęcony Grobom Pańskim, które stanowią element wyposażenia kościołów na terenie dawnego dominium warmińskiego (historyczna Warmia). Omawiane zabytki powstały w dwóch przedziałach czasowych: w XVIII i w drugiej połowie XIX lub na początku XX wieku. Pomiędzy grobami powstałymi w tych dwóch przedziałach chronologicznych można zaobserwować różnice stylistyczne i konstrukcyjne. Nowożytne, XVIII-wieczne znajdują się w skrzyniach przylegających do centralnej części retabulum ołtarzowego i na co dzień są przysłonięte głównym obrazem (ilustr. **1**). W przypadku XIX-wiecznych zabytków, powstałych w duchu historyzmu mowa jest o dwóch typach. Pierwszy z nich to groby stanowiące część ołtarza – umieszczone w mensie i zasłonięte antependium. Drugi typ to kulisowe, rozstawiane tylko czasowo konstrukcje, wolno stojące lub połączone z ołtarzem. Zabytki te bez względu na czas powstania nie doczekały się do-

tychczas monograficznego opracowania[1]. Informacje na ten temat nie zostały uwzględnione w inwentarzu Adolfa Boetticher[2] ani w publikacjach Antona Ulbricha[3]. Nie znajdziemy ich także w powstałych po drugiej wojnie światowej katalogach[4], jak również popularnych, przed- i powojennych przewodnikach[5]. Groby nie zostały również wspomniane w najnowszych opracowaniach monograficznych, dotyczących nowożytnej rzeźby z terenu Warmii, mimo że w wielu dziełach omówionych w tych publikacjach istnieją skrzynie z grobami[6].

Pierwsze publikowane na ten temat informacje znajdują się w krótkim artykule Georga Materna z 1907 roku[7]. Tekst ten w głównej mierze poświęcony jest historii obrzędów liturgicznych Wielkiego Tygodnia na Warmii. Wzmiankowana jest tam jedynie typowa przestrzeń kulisowa (*Kulissenraum*) za obrazem w ołtarzu, która jest charakterystyczna dla prawie wszystkich znanych autorowi barokowych ołtarzy głównych[8]. Wspomina on Groby Pańskie, o bliżej nieokreślonej formie, w kaplicy polskiej przy katedrze we Fromborku, w założeniu pielgrzymkowym w Świętej Lipce, a także w kościołach parafialnych w Radostowie, Reszlu, Braniewie oraz w kaplicy zamkowej w Lidzbarku Warmińskim – powołując się na inwentarz paramentów z 1578 roku[9]. Istnienie Grobów Pańskich zostało również zasygnalizowane w opublikowanym tuż po drugiej wojnie światowej przewodniku Dehio, lecz wymienione są tam jedynie

1 Autorka niniejszego artykułu prowadzi obecnie (2014 r.) prace nad katalogiem nowożytnych Grobów Pańskich z terenu dawnego dominium warmińskiego. Badania realizowane są w ramach stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

2 A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler in Ermland*, z. 4, Königsberg 1894.

3 A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreußen vom Ausgang des 16. bis in die 2. Hälfe des 19. Jahrhunderts*, t. 1-2, Königsberg 1926-1929; tenże, *Kunstgeschichte Ostpreußen von der Ordenszeit bis zur Gegenwart*, Königsberg [1932].

4 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, Seria Nowa, t. II, z.1., *Braniewo, Frombork, Orneta i okolica*, red. M. Arszyński, M. Kutzner, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1980; Maszynopis Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, dla powiatów: braniewskiego, lidzbarskiego, reszelskiego, praca zbiorowa, lata 50.-60. XX w., maszynopis ze zbiorów OT NID w Olsztynie; J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej*, Studia Warmińskie, 14 (1977), s. 551-631; Tamże, *Zabytki ruchome w kościołach i niektórych kaplicach Olsztyna według stanu z 1973 r. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej*, Studia Warmińskie, 10 (1973), s. 463-488).

5 T. Chrzanowski, *Przewodnik po zabytkowych kościołach północnej Warmii*, Olsztyn: Warmińskie Wydaw. Diecezjalne, 1978; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii, na nowo podali do druku G. Jasiński, A. Rzempołuch, R. Traba*, Olsztyn: Remix, 1991; A. Rzempołuch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich,* Olsztyn: Remix, 1992; [b.a], *Przewodnik po zabytkowych kościołach południowej Warmii*, Olsztyn: Wydawnictwo Diecezjalne, 1973.

6 M. Smoliński, *Jan Chrystian Schmidt – rzeźbiarz warmiński XVIII wieku*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2006; A. Wagner, *Warsztat rzeźbiarski Chrystiana Bernarda Schmidta na Warmii*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego; Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2007.

7 G. Matern, *Die Liturgie des Hl. Grabes im Ermland*, Pastoralblatt für die Diözese Ermland, z. 5 (1907), s. 50-62.

8 Tamże, s. 58.

9 Tamże, s. 55; Obecnie nieznany jest inwentarz z 1578 r. K. Hauke w *Das Inventarium des Schlosses Heilsberg von 1565/69*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej ZGAE), t. 24 (1930-1931), s. 228, wymienia wszystkie nowożytne inwentarze kaplicy zamkowej, wśród których nie ma inwentarza z 1578 r. Jednakże w inwentarzu z 1565 r. czytamy *Tegumentum unum ad sepulchrum domini*, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej AAWO), AB, B1b, k.1v., który to zapis potwierdza, że Grób Pański o nieznanej formie znajdował się w kaplicy zamkowej.

trzy ołtarze z Grobami Pańskimi w kościołach parafialnych w Sątopach, Bisztynku i Szalmii[10]. Spośród wymienionych w cytowanej powyżej literaturze grobów zachowały się jedynie te w Reszlu, Sątopach i Bisztynku. Groby z przełomu XIX i XX wieku nie zostały dotychczas ani opisane, ani nawet wymienione w literaturze. Pierwszy powojenny przyczynek do badań na temat nowożytnych Grobów Pańskich stanowi oddany do druku tekst autorki niniejszego artykułu[11].

1. *Ołtarz główny w kościele pw. św. Marii Magdaleny i św. Rocha w Bieniewie. Fot. Dąbrówka Lipska.*

2. *Ołtarz główny z częściowo otwartym dawnym Grobem Pańskim w kościele pw. św. Piotra i św. Pawła w Reszlu. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Nowożytne Groby Pańskie

Obecnie liczba znanych, zachowanych w różnym stanie skrzyń, stanowiących części nastaw ołtarzowych, w których na podstawie zachowanego fragmentarycznie wystroju można umiejscowić Groby Pańskie, wynosi 19 obiektów. Znajdują się one w kościołach parafialnych lub filialnych: pw. św. Augustyna i św. Anny w Babiaku, pw. św. Marii Magdaleny i św. Rocha w Bieniewie (ilustr. **1**), pw. św. Macieja w Bisztynku, pw. św. Mikołaja w Grzędzie, pw. św. Bartłomieja w Jezioranach, pw. św. Piotra i Pawła w Kiwitach, pw. św. Walentego w Klew-

10 Przy opisach grobów w Sątopach i Szalmii jest porównanie do Reszla. Jednakże w opisie reszelskiego kościoła parafialnego nie ma o tym mowy. G. Dehio, E. Gall, *Deutschordensland Preußen*, [w:] *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, red. B. Schmid, G. Tiemann, Berlin; München: Dt. Kunstverl., 1952, s.190, 219, 221. Materiały do ten publikacji były gromadzone w okresie międzywojennym.

11 D. Lipska, *Nowożytne ołtarze z przedstawieniami Grobu Pańskiego na terenie dawnego Dominium Warmińskiego. Pochodzenie – Forma – Treść* [w:] *Rzeźba w Prusach Królewskich III Sesja naukowa z cyklu sztuka i Kultura w Prusach Królewskich. Materiały pokonferencyjne 17-18 września 2009*, Gdańsk – w druku.

kach, pw. św. Elżbiety w Kraszewie, pw. św. Krzyża i św. Wawrzyńca w Krekolach, pw. św. Jakuba Apostoła w Kwiecewie, pw. św. Mikołaja w Lamkowie, pw. św. Katarzyny w Lubominie (ilustr. **8**), pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Ornecie, pw. św. Bartłomieja w Piotraszewie (ilustr. **7**), pw. św. Piotra i św. Pawła w Reszlu (ilustr. **2**), pw. św. Barbary w Rogóżu, pw. św. Jodoka w Sątopach (ilustr. **6**), pw. św. Jana Chrzciciela w Unikowie, pw. św. Antoniego Opata w Wozławkach (ilustr. **4**). Zabytkiem, który nie łączy się bezpośrednio z omawianą konstrukcją, są malowane na desce postacie Matki Bożej Bolesnej i Jana Ewangelisty (ilustr. **3**), zawieszone w krużgankach kolegiaty pw. Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych w Dobrym Mieście. Przypuszczalnie stanowią one część Grobu Pańskiego o kulisowej konstrukcji, o czym świadczą fragmenty mocowań z tyłu i na dole desek. Należy mieć również na uwadze sześć Grobów Pańskich, znanych z wyżej wzmiankowanej literatury. Spośród nich wiadomo jedynie, że formę skrzyni nadano grobowi w kościele parafialnym pw. św. Jerzego w Szalmii, który został zniszczony w 1945 roku[12].

3. *Fragmenty Grobu Pańskiego w Dobrym Mieście. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Jak zostało już powiedziane, omawiane groby znajdują się wewnątrz ołtarzy głównych, wykonanych w XVIII lub na początku XIX wieku, pozostając jeszcze we wcześniejszej stylistyce. Autorstwo znacznej części omawianych retabulów ołtarzowych łączone jest z warsztatem Jana Chrystiana Schmidta lub Chrystiana Bernarda Schmidta z Reszla, którym to rzeźbiarzom przypisywana jest duża część kościelnego wyposażenia z tego czasu na terenie Warmii[13]. W zewnętrznym wystroju nastaw nie ma żadnych elementów dekoracyjnych, w tym również rzeźb, które świadczyłyby o ich obecności, mimo że Matern pisał o naturalnej wielkości figurach strażników[14]. Przedstawienia

12 G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 190; zob. G. Matern, *Geschichte der Kirche und des Kirchspiels Schalmey*, ZGAE t.17(1910), s. 291-402.

13 Zob. M. Smoliński, dz. cyt.: A. Wagner, dz. cyt.; A. Ulbrich, dz. cyt.

14 G. Matern, dz. cyt., s. 58. Informacja na ten temat znajduje się również w opisie grobu z Szalmii, zob.: G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s.190.

rzeźbiarskie związane są z wezwaniem ołtarza (kościoła) lub też korespondują z obrazem głównym. Nie zachował się żaden ołtarz, w którym istniałaby jakakolwiek relacja pomiędzy dekoracją rzeźbiarską nastawy a wystrojem skrzyni. Istnienia grobów dowodzą dopiero duże prostopadłościenne skrzynie, które łączą nastawy ołtarzowe ze ścianami wschodnimi świątyń, tworząc za ołtarzami charakterystyczne przejścia. Dostęp do nich jest ograniczony, drzwi wejściowe mieszczą się zazwyczaj w jednej ze ścian bocznych na znacznej wysokości (ilustr. **4**). Wyjątkowo w skrzyni za ołtarzem w kościele parafialnym w Krekolach znajdują się dwa otwory drzwiowe, zaś w Kraszewie trzy. Skrzynie te nie mają również na stałe zamocowanej drabiny lub schodków, wyjątek stanowią zabytki w kościołach farnych w Reszlu i Ornecie. Od frontu skrzynie są odsłaniane w różny sposób, poprzez przesunięcie obrazu w bok (ilustr. **2**), wyjęcie go lub podniesienie w górę. Ze względu na zły stan zachowania, m.in. mechanizmów poruszających obrazem, większość dekoracji skrzyń nie jest dostępna od frontu.

4. *Grób Pańska w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Antoniego Opata w Wozławkach. Fot. Dąbrówka Lipska.*

5. *Wystrój Grobu Pańskiego w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Bartłomieja w Piotraszewie. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Wszystkie omawiane zabytki mają prostą i podobną do siebie konstrukcję wykonaną z drewna. Różnice między nimi wynikają przede wszystkim z ich wielkości. Skrzynie stanowią samodzielne konstrukcje dostawione do nastaw ołtarzowych i połączone z nimi zaledwie kilkoma elementami.

Ściany boczne, podłogi i sklepienia skrzyń są wykonane z desek połączonych ze sobą w różny sposób, m.in. na pióro obce, na styk i przybite gwoździami do ramy z belek rozpiętych pomiędzy nastawą a ścianą. Wspomniane cztery belki odpowiadają narożnikom skrzyni, stanowiąc podstawę jej konstrukcji.

Większość skrzyń jest podparta parą połączonych ze sobą słupów umiejscowionych tuż przy nastawie – opartych na murowanym stole ołtarzowym lub posadzce. Ze względu na wielkość w niektórych przypadkach zastosowano drugą parę słupów przy ścianie, na przykład w Bisztynku.

Zmienne jest rozwiązanie ścian tylnych skrzyń, stanowiących tło grobów. Można wyróżnić dwa podstawowe rozwiązania: drewnianą ściankę bezpośrednio przylegającą do ściany wschodniej kościoła lub też jej brak, a wtedy jako tło została wykorzystana murowana ściana świątyni. Nie jest możliwe jednoznaczne określenie przyczyn, wpływających na zastosowania któregoś z wymienionych rozwiązań. Być może wynikało to z formy architektonicznej świątyni. W wielu przypadkach zostało zachowane okno w ścianie wschodniej, które w ogóle lub jedynie częściowo zostało zamurowane. Światło słoneczne było wykorzystywane jako element wzbogacający wystrój ołtarza głównego, poprzez ażurową dekoracje zwieńczenia. Taki zabieg zastosowano m.in. w Grzędzie, Sątopach i Ornecie. Dlatego też można przypuszczać, że było ono również wykorzystane w czasie ekspozycji grobu przypuszczalnie w czasie liturgii Niedzieli Wielkanocnej.

Dekoracja wnętrz przeważającej liczby omawianych grobów ma formę kulis zbudowanych z pionowo ustawionych desek pokrytych polichromią, na przykład w Unikowie, Sątopach (ilustr. **6**) lub ukształtowanych w formie pół- lub pełnoplastycznych kolumn jak w Lubominie (ilustr. **8**) czy Reszlu. Złudzenie perspektywiczne jest potęgowane przez nachylenie podłogi, czasem również sklepienia skrzyni.

Opisany schemat konstrukcyjny – czytelny mimo różnic pomiędzy poszczególnymi zabytkami – świadczy o niezależności skrzyni od nastawy ołtarzowej, mimo powiązań wizualnych między nimi. Pozwala to sądzić, że czas powstania opisywanych skrzyń może nie być tożsamy z czasem budowy retabulów ołtarzowych. Taka sytuacja miała prawdopodobnie miejsce w kościele w Lubominie. Ołtarz główny został tu przeniesiony w 1809 z kościoła Mariackiego w Braniewie i przekształcony około 1816 roku[15], detal wystroju wnętrza skrzyni wskazuje cechy charakterystyczne dla początku XIX wieku, mimo że sama nastawa powstała wcześniej.

Stan zachowania zabytków, wynikający zarówno z upływu czasu, jak i przekształceń związanych z ich wtórnym użytkowaniem, ma szczególny wpływ na najważniejszą część skrzyni, czyli wystrój jej wnętrza. Wśród omawianych zabytków znajduje się kilka, których istniejący wystrój bezpośrednio świadczy o ich przeznaczeniu. Za najstarszy z zachowanych ołtarzy z grobami należy uznać ołtarz pw. św. Antoniego Opata z 1725 roku, który znajduje się w kościele pod tym samym wezwaniem w Wozławkach. Jego autorstwo przypisywane jest Krzysztofowi Preukerowi i Janowi Chrystianowi Schmidtowi[16].

15 A. Boetticher, dz. cyt., s. 17. Zob. przyp. 21.

16 M. Smoliński, dz. cyt., s. 77, 184.

Wewnątrz skrzyni zachowały się dwie z trzech polichromowanych kulis wraz z umieszczonym centralnie, malowanym na desce wizerunkiem Chrystusa zdjętego z krzyża (ilustr. **4**). Kulisy mają kształt kolumn podtrzymujących stylizowane obłoki. Ściany skrzyni w tym wypadku mają charakter czysto konstrukcyjny i pozbawione są polichromii. Obecnie brakuje sklepienia skrzyni, być może miało ono również formę poziomo ustawionych pod kątem kulis, co znalazłoby potwierdzenie w wykonanych pod kątem gniazdach w górnych belkach konstrukcyjnych skrzyni, które znajdują się tuż za mocowaniami pionowych kulis. Trudna do określenia jest wcześniejsza forma tła grobu, gdyż znajduje się tam wtórnie wykonane na płótnie malowidło przedstawiające obłoki z uskrzydlonymi główkami anielskimi.

Najlepiej zachowany jest Grób Pański w ołtarzu w kościele pw. św. Jodoka w Sątopach (ilustr. **6**). Ołtarz główny pod tym samym wezwaniem powstał około 1765 roku i jest łączony z warsztatem Chrystiana Bernarda Schmidta[17]. W wysokiej (około 165 cm) skrzyni zachowała się znaczna część wystroju grobu, na którą składa się polichromowana dekoracja ścian skrzyni oraz ściany wschodniej kościoła, a także polichromowane elementy przestrzenne w formie wyciętych z desek kulis. Stałe elementy dekoracji wykonane na płótnie i zaprawie, zacierające kontury konstrukcji skrzyni, przedstawiają letni pagórkowaty krajobraz widoczny w oddali przez arkady na pierwszym planie, co łączy go z dekoracją na ruchomych częściach wystroju z namalowanymi elementami architektonicznymi – kolumnami wspierającymi łuki częściowo w formach imitujących kotary. Znajdują się tam również niepasujące stylistycznie do reszty wystroju kulisy, które przedstawiają budynki. Kompozycję dopełnia umieszczona na szaroniebieskim sklepieniu skrzyni deska z namalowanym przedstawieniem tronującego Boga Ojca. Na podstawie porównania omawianych zabytków z nowożytnymi Grobami Pańskimi zachowanymi na terenie Tyrolu można przypuszczać, że ruchome elementy wystroju skrzyni mogły być wystawiane poza jej obręb, tworząc rozwinięcie sceny z wnętrza ołtarza[18]. Być może mocowano je do nastawy ołtarzowej lub innego rodzaju podstawy. Kolejnym powstałym w tym samym czasie zabytkiem, łączonym także z Christianem B. Schmidtem jest nastawa ołtarzowa wykonana w 1763 roku w kościele pw. św. Mikołaja w Grzędzie[19]. Dekoracja skrzyni, mieszcząca niegdyś Grób Pański, jest zdekompletowana, zachowały się jedynie fragmenty polichromii przedstawiającej skalny krajobraz. Jednakże we wnętrzu kościoła znajdują się elementy, które można łączyć z jej wystrojem.

17 A. Wagner, dz. cyt., s. 209.

18 Obszerne XVIII-wieczne groby kulisowe o rozbudowanej narracji zachowały się zarówno w Niemczech, jak i w całym Tyrolu. Zawierały sceny ze Starego Testamentu (grób w Neuzelle, Brandenburgia, Niemcy), a także postacie świeckie (postać Christiana Moritza Eugena Franza von Königsegg-Rothenfelsa w dekoracji grobu z Altshausen). Rozkładano je jedynie w czasie Wielkanocy, choć znane są również groby umieszczone w ołtarzach (np. w kościele parafialnym pw. św. Małgorzaty w Wildschönau-Oberau). Zob. m.in. T. Kamm, *Sein Grab wird herrlich sein. Heilige Gräber als Zeugen barocker Frömmigkeit*, katalog wystawy, Barockmuseum Salzburg, Heimathaus Traunstein, Traunstein 2003; *Heilige Gräber in Tirol. Nordtirol--Osttirol–Südtirol*, red. R. Rampold, Innsbruck; Wien: Tyrolia-Verl.; Bosen: Verl.-Anst. Athesia, 2009.

19 A. Wagner, dz. cyt., s. 201-202.

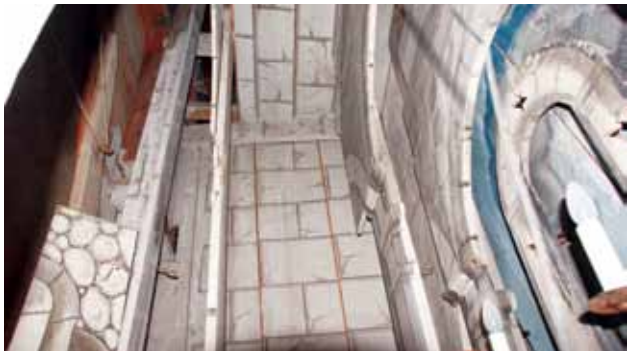
Obraz złożonego do grobu Chrystusa znajduje się w zakrystii, a namalowane na desce przedstawienie Boga Ojca (podobnie jak w Sątopach) wtórnie wmontowano w glorię zwieńczenia ołtarza. Inny charakter ma wystrój skrzyni w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Bartłomieja w Piotraszewie. Całe wnętrze, w tym kulisy pokryte są polichromią imitującą pomieszczenie wzniesione z kamiennych bloków (ilustr. **7**). Ołtarz ten jest również przypisywany Christianowi B. Schmidtowi (około 1782 roku)[20].

6. *Wystrój Grobu Pańskiego w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Jodoka w Sątopach. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Wśród omawianych zabytków znajduje się wiele skrzyń, których późniejsze użytkowanie zatarło ślady po mieszczących się tam grobach. Wśród nich należy wymienić współcześnie zaaranżowany Grób Pański w kościele pw. św. Jana Chrzciciela w Unikowie (nieznany warsztat, 1712 rok[21]), gdzie zachowała się pierwsza para kulis w formie wyciętych z desek kolumn. Kulisy imitujące kamienną architekturę częściowo zachowały się także w grobie w kościele pw. św. Macieja w Bisztynku (warsztat nieznany, około 1780 roku[22]). Obecnie znajdują się tam pozostałości wtórnej dekoracji Grobu Pańskiego. Polichromia imitująca kamienne wnętrze zachowana jest także fragmentarycznie w skrzyni za ołtarzem w kościele pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Ornecie (Jan Chrystian Schmidt, 1739-1744[23]). Za wspomnianym ołtarzem znajduje się murowane pomieszczenie dostępne jedynie przez skrzynię[24]. Jego przeznaczenie nie jest znane, można jedynie przypuszczać, że był to rodzaj schowka (jak obecnie) lub skarbiec, choć nie ma tam śladów po dodat-

20 Tamże, s. 260.
21 A. Boetticher, dz. cyt., s. 113; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 540.
22 A. Wagner odrzucił hipotezę o autorstwie Chrystiana Bernard Schmidta. A. Wagner, dz. cyt., s. 275.
23 M. Smoliński, dz. cyt. s.187-189, 195.
24 Trójbocznie zamknięta, dwupiętrowa przybudówka, w której znajduje się wspomniane pomie-

7. *Wystrój Grobu Pańskiego w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Bartłomieja w Piotraszewie. Fot. Dąbrówka Lipska.*

kowym zabezpieczeniu, na przykład drzwiach. Nie można również wykluczyć, że pomieszczenie to wykorzystywano w trakcie różnego rodzaju inscenizacji.

Zachowanych jest również kilka skrzyń z wystrojem, który nie ma cech bezpośrednio wskazujących na ich przeznaczenie. Takim przykładem jest ołtarz główny z kościoła pw. św. Katarzyny w Lubominie (nieznany warsztat, około 1720 roku[25]), pochodzący pierwotnie z nieistniejącego kościoła Mariackiego w Braniewie[26]. W tym przypadku, jak zostało już wcześniej zaznaczone, data powstania skrzyni jest wątpliwa, gdyż istnieje prawdopodobieństwo, że została w całości zbudowana w momencie przeniesienia ołtarza, co miałoby swoje uzasadnienie w zastosowanych formach dekoracyjnych, m.in. w rozetach na cokołach kolumn (ilustr. **8**), charakterystycznych dla sprzętów wykonanych w warsztacie rodziny Biereichelów z Reszla, jak na przykład ambona z tego samego kościoła z około 1815 roku[27]. Jest to tym bardziej ciekawe, że zarówno z artykułu Materna, jak i z inwentarza braniewskiego kolegium[28] wiadomo, iż znajdował się tam grób. Georg Matern podaje za protokołem wizytacyjnym z 1622 roku, że w dawnej bibliotece po stronie epistoły znajdowały się deski, które były częścią Grobu Pańskiego oraz osiem obrazów na płótnie, przedstawiających Mękę Pańską, a służących do jego dekoracji i przechowywanych w szafie za wielkim ołtarzem[29]. Obecnie jest to najstarszy i najbardziej szczegółowy zapis, który informuje o Grobie Pańskim z terenu Warmii[30].

szczenie, powstała w tym samym czasie co ołtarz główny (1739-1744). Potwierdzają to badania architektoniczne przeprowadzone na początku lat 80. XX w. A. Rzempołuch, *Architektura kościoła farnego w Ornecie*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 26 (1981), z. 1, rys. 4; KZSwP, t. 2, z. 1, s.146. *Zur Geschichte der St. Johannispfarrkirche zu Wormditt. Zum 550jähr. Jubiläum*, red. H. Schmauch, Wormditt: F. Majewski; *Wordmitt:* [A. Dargel Nachf.], 1929, s. 12.

25 A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst*…, s. 571.

26 Kościół ten początkowo należał do franciszkanów, a później przeszedł pod opiekę jezuitów (od 1565 r.). W latach 1722-1747 zbudowano dla nich nowy kościół pw. św. Krzyża. Kościół Mariacki rozebrano w 1809 r., zob. A. Boetticher, dz. cyt., s. 57.

27 T. Chrzanowski, dz. cyt., s. 101.

28 Zapis w inwentarzu informuje, że spośród 43 mosiężnych lichtarzy 14 było przeznaczonych tylko do ozdabiania grobu oraz do zapalania świec w czasie podniesienia Najświętszego Sakramentu, zob. AAWO, sygn. AB B1a, k. 283. Zapisy te przytacza także J. Hochleitner, *Religijność potrydencka na Warmii (1551–1655)*, Olsztyn: Wydaw. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2000, s. 229.

29 G. Matern, dz. cyt., s. 58.

30 Kwerenda przeprowadzana w AAWO nie przyniosła nowych informacji na ten temat.

W centralnej części współcześnie zachowanej skrzyni w retabulum w Lubominie – w miejscu zamurowanego otworu okiennego otoczonego kulisami w postaci pełnoplastycznych kolumn i polichromią imitującą gęsto upiętą, mięsistą kotarę (pokrywające, zarówno ściany skrzyni, jak i ścianę wschodnią kościoła) (ilustr. **8**) – wykonano niszę, pod którą ustawiono rodzaj podwyższenia. Chociaż dekoracja ta jest dobrze zachowana, nie zawiera elementów, które wyraźnie świadczyłyby o tym, że był to Grób Pański. Taka sama sytuacja ma miejsce w przypadku skrzyni w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Piotra i św. Pawła w Reszlu (warsztat Biereichelów, 1820-1822[31]). Jej wnętrze uległo modyfikacji, przed paru laty znajdowała się tam szopka[32], a obecnie umieszczono tam figurę Matki Bożej (ilustr. **2**). Mimo to wystrój jest dobrze zachowany, kulisy w formie półkolumn z rozpiętymi pomiędzy nimi arkadami są podobne do dekoracji z Lubomina.

8. *Wystrój Grobu Pańskiego w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Katarzyny w Lubominie. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Zachowało się też kilka ołtarzy z całkowicie pustymi skrzyniami, jak na przykład ołtarze w kościele pw. św. Marii Magdaleny i św. Rocha w Bieniewie (Chrystian Beniamin i Bernard Schulz, około 1790 roku[33]), w kościele pw. św. Mikołaja w Lamkowie (nieznany warsztat, koniec XVIII wieku[34]) czy w kościele pw. św. Augustyna i św. Anny w Babiaku (być może Johannes Schmitt, około 1680 roku[35]), gdzie w części centralnej znajduje się wtórnie wstawiona kwatera z gotyckiej nastawy w neogotyckiej oprawie. Nieznany jest również wystrój skrzyni w kościele pw. św. Elżbiety w Kraszewie (Chrystian Beniamin i Bernard Schulz z Lidzbarka Warmińskiego, około 1800 roku[37]), gdzie znajdują się fragmenty współcześnie trudnej do zidentyfikowania dekoracji. Należy również wspomnieć o skrzyni w ołtarzu głównym w kościele pw. św. Piotra i św. Pawła w Kiwitach (być może Isaak Riga, około 1715-1720[37]), gdzie wtórnie wyeksponowano gotycką rzeźbę Matki Bożej. Jednakże trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy i w jakiej formie powstała owa skrzynia. Współczesna konstrukcja jest bowiem znacznie płytsza i przekształcona w trakcie prac konserwatorskich[38].

31 G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 224; zob. G. Matern, *Geschichte der Pfarrgemeinde SS. Petri und Pauli in Rößel*, Königsberg Pr.: Gräte und Unzer, 1935.

32 Informacja uzyskana w parafii w 2009 r.

33 T. Chrzanowski, dz. cyt., s. 12.

34 *Przewodnik po zabytkowych kościołach*…, dz. cyt., s. 48.

35 A. Ulbrich, dz. cyt., s. 203-204.

36 T. Chrzanowski, dz. cyt., s. 73.

37 A. Ulbrich, dz. cyt., s. 392-393.

38 Przypuszczenie, że owa nastawa ołtarzowa pochodzi z kościoła w Młynarach, prawdopodobnie wynika z informacji w literaturze, że figury boczne pochodzą z tego kościoła, jednakże nie ma tam wia-domości o pochodzeniu całej nastawy , zob. G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 215.

Funkcja i pochodzenie nowożytnych Grobów Pańskich

Na podstawie różnic w wystroju skrzyń – opisanych powyżej – ze szczególnym uwzględnieniem dekoracji ołtarzy w Lubominie i Reszlu, a także wtórnego wystroju wnętrza ołtarza z kościoła pw. św. Bartłomieja w Jezioranach (być może Jan Chrystian Schmidt, 1734 roku[39]), należy się zastanowić, czy aranżacja Grobu Pańskiego była jedynym przeznaczeniem opisywanych skrzyń. Matern przedstawił dość szczegółowy opis typowej, jego zdaniem, przestrzeni za obrazem w ołtarzu głównym. Jej dekoracja malarska imitowała kolumny ustawione zgodnie z zasadami perspektywy, eksponowano tam monstrancję z odpowiednią oprawą świetlną, sprawiającą wrażenie niebiańskich obłoków. Centralny punkt wystroju stanowił krzyż adorowany przez anioły, poniżej zaś znajdował się Chrystus złożony do grobu-jaskini[40]. Wszystkie elementy tego opisu znajdziemy w omawianych zabytkach, choć nie zachował się żaden, który by miał je wszystkie. Ważny element wystroju stanowiła monstrancja z Najświętszym Sakramentem, będąca przedmiotem adoracji podczas wielu uroczystości, a w szczególności w trakcie nabożeństwa czterdziestogodzinnego, które od końca XVI wieku cieszyło się na Warmii szczególną popularnością. Pierwsze informacje na temat odprawiania nabożeństwa czterdziestogodzinnego na tym terenie pochodzą z roku 1594, kiedy to kardynał Andrzej Batory upraszał o zwycięstwo nad Turkami. Było ono często odprawiane w intencji wygranych wojen, m.in. w 1609 roku z inicjatywy biskupa Szymona Rudnickiego odprawiano je w intencji wyprawy do Inflant i Moskwy, a także późniejszej odsieczy wiedeńskiej. Podejmowano także modlitwy w intencji obrad sejmu (1611) czy oddalenia zarazy i klęsk żywiołowych nękających Warmię bądź też błogosławieństwa dla Kościoła[41].

Kwestie nabożeństwa czterdziestogodzinnego były omawiane w czasie synodu diecezjalnego w 1610 roku, lecz wiadomo jedynie, że zalecono wówczas, aby w trakcie odprawiania eksponowano Najświętszy Sakrament w monstrancji na głównym ołtarzu oraz aby na końcu i na początku nabożeństwa odbywała się procesja eucharystyczna[42]. Bliższe informacje na temat formy

39 A. Rzempołuch, *Przewodnik*…, s. 16; M. Smoliński, dz. cyt., s. 85-87; A. Ulbrich, dz. cyt., s. 625-627. Dziękuję pani Barbarze Kulczyńskiej-Nowak za udostępnienie materiałów fotograficznych frontu skrzyni, wykonanych w trakcie prac restauratorskich nastawy w 2009 r.

40 G. Matern, dz. cyt., s. 50.

41 Zob. J. Kolberg, *Die Anfänge des 40-stündigen Gebetes in der Diözese Ermland, Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, z.10 (1899), s. 98-103, z. 12, (1899), s. 123-127; W. Nowak, *Kult Eucharystii w Diecezji Warmińskiej 1243–1939*, Olsztyn: Wydaw. Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej Hosianum, 2002, s. 105–132; J. Obląk, *Początki 40-godzinnego Nabożeństwa na Warmii*, Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, z. 5 (1958), s. 26-31; A. Podleś, *Dzieje czterdziestogodzinnego nabożeństwa w Polsce*, [w:] M. Rechowicz, *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 4, Lublin: Wydaw. Towarzystwa Naukowego, 1982, s. 253-288. Współcześnie na Warmii również odprawiane jest nabożeństwo czterdziestogodzinne. Sposób odprawiania jest wyznaczony tak, aby odbywało się ono ciągle w diecezji – każda parafia ma wyznaczoną datę, kiedy odbywa się w niej nabożeństwo. Za pomoc w rozstrzygnięciu tej kwestii dziękuję ks. Adamowi Steciowi z parafii w Krekolach.

42 *Statuty Synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezańskie, Chełmińskie oraz prowincji ryskiej*, z braniewskiego wydania księdza Franciszka Hiplera 1899 roku oraz pierwodruków 1922 i 1932 roku przełożył J. Wojtkowski, Olsztyn: [Julian Wojtkowski], 2010, s.107.

odprawiania owej adoracji przynosi list pasterski biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka z 1743 roku, powstały w konsekwencji nowego breve Benedykta XIV, pozwalającego na odprawianie nabożeństwa w ciągu trzech dni z przerwami nocnymi. Tam też znajdziemy dokładny opis całej adoracji. W kontekście wystroju najważniejsze są następujące zalecenia: „Expositio fiet in Altari majori, excepta Ecclesia Cathedrali, ubi habetur proprium in medio. Sublatis Reliquiis Sanctorum (quae cum SS. Sacramento nunquam exponi debent) exornetur Altare quantum fieri potest festive: pallium ejus, vulgo antependium toto hoc triduo sit coloris albi, etiamsi ad missam ex Rubrica alius color adhiberi debeat. Super tabernaculum collocetur baldachinum ex tela sericea etiam albi coloris. Cerei ponantur quam plurimi, et Crux in medio Altaris ante ostium tabernaculi; haec enim semper adesse debet. Ecclesia exornetur tapetibus, si habentur, etiam aliis Altaribus imponantur copiosa lumina"[43]. Niestety, nie została tu wyraźnie określona forma owego baldachimu, nie wiadomo, czy mowa jest o tronie, czy jedynie o tkaninie. Należy mieć również na uwadze, że w warmińskich kościołach zachowała się stosunkowo znacząca liczba tronów do wystawienia Najświętszego Sakramentu. Niektóre z nich mają rozbudowaną dekorację, niekiedy połączoną ze znaczeniem symbolicznym jak na przykład tron z Reszla.

Można przypuszczać, że perspektywiczny układ wnętrza skrzyni za ołtarzem mógł dodatkowo ozdabiać wystawianą monstrancję, sprawiając, że koncentrował się na niej wzrok wiernych. Istotnym elementem wspólnym zawartym w liście pasterskim biskupa Szembeka oraz w opisie Materna jest wymóg ustawienia krzyża poniżej monstrancji w trakcie odprawiania Triduum Paschalnego i nabożeństwa czterdziestogodzinnego. Dlatego też na podstawie wystroju skrzyń oraz przytoczonych zbieżności w sposobie celebracji można postawić hipotezę, że skrzynie wykorzystywane były nie tylko jako Groby Pańskie, lecz także do wystawiania Najświętszego Sakramentu.

Za dwufunkcyjnością omawianych zabytków przemawiają również przemiany, które zaszły w liturgii w konsekwencji ustaleń Soboru Trydenckiego. Zaprzestano wówczas różnego rodzaju dramatyzacji odgrywanych w czasie Wiel-

43 „[…]Wystawienie [Najświętszego Sakramentu] ma mieć miejsce na ołtarzu większym, z wyjątkiem kościoła Katedralnego, gdzie ma własne miejsce na środku. Należy zabrać relikwie świętych, które nigdy nie mogą być wystawiane wspólnie z Najświętszym Sakramentem, ołtarz należy ozdobić możliwie najbardziej uroczyście: zasłona jego, nazywana pospolicie antependium, przez te całe trzy dni ma być koloru białego, jednakże na mszy kolor antependium winien być czerwony, Na tabernakulum powinien być położony baldachim koloru białego z tkaniny jedwabnej. Jak najliczniej powinny być rozstawione świece. Krzyż na środku ołtarza przed drzwiami tabernakulum. Ten bowiem zawsze powinien być. Kościół niech będzie ozdobiony dywanami, jeśli są, także na innych ołtarzach niech są postawione liczne świece". Za pomoc w tłumaczeniu dziękuję Pani dr Angelice Modlińskiej-Piekarz. AAWO, A2 Braniewo parafia, rkps. 2, k. 148-155. Łaciński tekst listu pasterskiego biskupa K. J. A. Szembeka został opublikowany przez Kolberga i Obłąka, zob. J. Obłąk, dz. cyt., s. 28-31. Należy podkreślić, że są znane również szczegółowe rozporządzenia, które dotyczą odprawiania Triduum Paschalnego. Spośród nich jednym z bardziej szczegółowych jest rytuał biskupa K. J. A. Szembeka, omawiający czynności liturgiczne, zob. A. Kopiczko, *Rytuał Warmiński Biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka z 1733 roku*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, t. 32 (1985), z. 4, s. 39-83.

kiego Tygodnia, które zajmowały istotne miejsce w przedsoborowych brewiarzach i mszałach[44]. Nowe przedstawienia grobu miały być zgodne z przekazem Ewangelii, a co ważniejsze, uwzględniać zalecenia Świętej Kongregacji Obrzędów, dotyczące ekspozycji Najświętszego Sakramentu. Pociągnęło to za sobą konieczność stworzenia w grobach tronu dla wystawienia hostii[45], co jest związane z realną obecnością Chrystusa[46] – zwycięzcy śmierci i odkupiciela win – w Najświętszym Sakramencie. Neil C. Brooks określił to mianem Grobu wystawionej hostii[47]. Należy wziąć także pod uwagę dużą popularność kultu eucharystycznego, w tym adoracji Najświętszego Sakramentu, która była szczególnie żarliwa w przypadku nawiedzających Warmię różnego rodzaju klęsk, o czym informują choćby *Relatio status* pisane do Rzymu w 1650 i 1657 roku przez biskupa Wacława Leszczyńskiego[48]. Nie bez znaczenia może wydać się też fakt, że w początkowym etapie (przed 1214 rokiem) praktykowania tego nabożeństwa odprawiano je w Wielki Czwartek i Wielki Piątek[49], co było kontynuowane w XVI-wiecznym Rzymie – odprawiano je cztery razy w roku, a w tym również w okresie Wielkiego Postu[50]. Według tradycji odnosiło się to do czterdziestogodzinnego czuwania przy Grobie Pańskim[51].

Podwójna funkcja omawianych skrzyń znajduje uzasadnienie również w formie przestrzennej tego rodzaju okazjonalnej dekoracji. Wiadomo, że projekty dekoracji do nabożeństw czterdziestogodzinnych wykonywane przez Pozza dla Il Gesu w Rzymie były powtórnie wykorzystywane przy dekoracji XVIII- i XIX-wiecznych Grobów Pańskich[52]. Ich wzajemne podobieństwo silnie nawiązuje do XVI-wiecznej włoskiej tradycji teatralnej, która rozpowszechniła się m.in. za pośrednictwem teatru jezuickiego. Tłumaczyłoby to obecność na Warmii jednego z przypuszczalnie najwcześniejszych kulisowych grobów w kolegium jezuickim w Braniewie.

Wzorów dla tego rodzaju kulisowych dekoracji należy szukać w XVII-wiecznym jezuickim podręczniku pt: *La Perspective pratique*… Został on napisany

44 J. Lewański, *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje Wielkiego Tygodnia XI–XVI wieku*, (*Staropolski dramat religijny*, t. 1), Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999, s. 25.

45 N. C. Brooks, *Sepulchre of Christ in art and liturgy: with special reference to the liturgic drama,* Urbana 1921, s. 45.

46 Rzeczywista i stała obecność Ciała Chrystusa w Eucharystii została orzeczona na XIII Sesji Soboru.

47 N.C. Brooks, dz. cyt., s. 65.

48 J. Obłąk, *Życie kościelne na Warmii w świetle „Relatio status" biskupa Wacława Leszczyńskiego z roku 1657*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, t. 6 (1959), z. 3, s. 25-26; W. Nowak, dz. cyt., s. 92-105.

49 Zob. J. A. Jungmann, *Die Andacht der vierzig Stunden und das Heilige Grab*, Liturgisches Jahrbuch, 2, 1952, s. 184-198; cyt. za: B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań: Pallottinum, 2006, s. 289 (*Czterdziestogodzinne nabożeństwo*).

50 B. Nadolski, dz. cyt., s. 289.

51 M. Nowodworski, *Encyklopedja kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopełnieniami przy współudziale wielu duchownych i świeckich osób wydana*, red. S. Biskupski, t. 6, Warszawa 1875, s. 423 (*Grób Wielkanocny*); A. Podleś, dz. cyt., s. 257.

52 P. M. Halm, *Heilige Gräber der 18.Jahrhundert,* Die Christliche Kunst, z. 7 (1905), s. 164-168; z. 8 (1905), s. 182-190; zob. E. Gieysztor-Miłobędzka, *Nabożeństwo czterdziestogodzinne a sztuka*, Biuletyn Historii Sztuki, t. 47 (1985), z. 1-2, s. 3-14.

przez zainteresowanego matematyką zakonnika Jeana Du Breuila i opublikowany po raz pierwszy w 1642 roku przez uznanego paryskiego drukarza Melchiora Taverniera, kolejnym wydawcą był François Langlois (1649)[53]. Podręcznik ten został poświęcony praktycznym metodom zastosowania perspektywy na wszelkiego rodzaju płaszczyznach. Znajduje się tam także instrukcja wykonania różnego rodzaju dekoracji przy wykorzystaniu skrótów perspektywicznych, w tym wystroju wewnątrz ołtarzy. Poświęcone są temu tematowi w szczególności dwa rozdziały, VIII. *Jak zrobić perspektywę na ołtarzu, w miejscu malowidła* oraz IX. *Jak zrobić głębię chmur w perspektywie, by przedstawić glorię*[54].

Przeniesienie tych wzorców na Warmię mogło nastąpić przede wszystkim za pośrednictwem samych zakonników, lecz nie można również wykluczyć pośrednictwa warmińskich kanoników często przebywających we Włoszech, gdzie mogli osobiście zapoznać się z okolicznościową dekoracją religijną. Rozważania te pozostają jedynie na poziomie czysto hipotetycznym, gdyż dotychczas nie udało się ustalić, czy w księgozbiorach warmińskiego duchowieństwa znajdował się egzemplarz wznawianej również w XVIII wieku *La Perspective pratique*… lub czy mieli z nią bezpośrednią styczność.

Na terenie Polski nie ma drugiej tak licznej grupy zabytków jak warmińskie ołtarze zawierające skrzynie z dekoracją kulisową. Nieznane są też w literaturze inne tego typu zabytki, wykazujące podobne cechy dekoracyjno-konstrukcyjne, mimo że różnego rodzaju nowożytne Groby Pańskie są powszechnie znane[55]. Dlatego też porównań należało szukać poza granicami kraju. Przykłady realizacji bardzo zbliżonych do omawianych zabytków znajdują się na terenie Tyrolu. Jest to region o bogatej tradycji religijnej związanej z obchodami szeroko rozumianego Triduum Paschalnego, w którym w XVIII wieku, a zwłaszcza w jego drugiej połowie, działało wielu wybitnych artystów zaznajomionych z zasadami perspektywy i iluzji, m.in. Sebastian Antoni Defregger, Sebastian Hieronim Waginger. Niektóre z jego projektów mają dwoisty charakter podobny do warmińskich realizacji. Z jednej strony są to samodzielne konstrukcje, a z drugiej mogą być postrzegane jako dodatkowe

53 Autorka korzystała z wydania z 1649 r.

54 *La Perspective pratique*…, 1649, s.100-101.

55 Zob. m.in. Z. Bania, *Święte miary jerozolimskie. Grób Pański. Anastasis. Kalwaria*, Warszawa: Neriton, 1997; E. H. Lemper, *Kaplica Świętego Krzyża i Święty Grób w Görlitz. Przyczynek do symboliki architektury i ikonologii późnego średniowiecza,* Roczniki Sztuki Śląskiej, t. 3 (1965), s. 103-128; J. Z. Łoziński, *Miechowskie Sepulcrum Domini*, Biuletyn Historii Sztuki, t. 31(1961), z. 2, s. 151-166; S. Majoch, M. Witkowski, *„Grób Pański" i „Opłakiwanie" – rzeźbiarskie „teatro sacro" z kościoła reformatów w Toruniu Podgórzu*, [w:] *Dzieje i skarby kościołów Torunia Podgórza*, red. K. Kluczwajd, Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa Dom Organizatora, 2007, s.161-180; T. Meinert, *Die Heilig-Grab-Anlage in Görlitz. Architektur und Geschichte eines spätmittelalterlichen Bauensembles*, Esens: Rust, 2004; *Lausitzer Jerusalem. 500 Jahre Heiliges Grab zu Görlitz*, red. I. Anders, M. Winzeler, Görlitz; Zittau: Oettel, 2005. B. J. Rouba, J. Korcz, S. Majoch, L. Tymińska, A. Wiktoruk, M. Witkowski, *Kaplica Grobu Pańskiego w toruńskim kościele Mariackim – wyniki badań*, [w:] *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu, Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Toruń, 14-16 kwietnia 2005 r.*, Toruń 2005, s. 503-526; W. Walanus, *Uwagi o niezachowanym Grobie wielkanocnym w kościele Mariackim w Krakowie i jednej z miniatur w pontyfikale Erazma Ciołka*, [w:] *„Żeby wiedzieć". Studia dedykowane Helenie Małkiewiczównie*, red. W. Walanus, M. Walczak, J. Wolańska, Kraków: Lettra-Graphic, 2008, s.163-174.

dekoracje ołtarzy częściowo w nie wbudowane, co widoczne jest choćby w niezwykłej dekoracji grobu w Wilten.

Liczne podobieństwa pomiędzy zabytkami z terenu Warmii i Tyrolu wskazują na popularność tego rodzaju rozwiązań dekoracyjno-konstrukcyjnych oraz znaczenie tradycji i religijności dla ich przetrwania. Kult eucharystyczny na terenie Warmii był w okresie nowożytnym bardzo silny, o czym świadczą liczne dokumenty (rytuały, statuty diecezjalne) regulujące tę kwestię, a także dalszy rozwój pobożności, odzwierciedlający się w trwaniu i ewolucji pewnych nabożeństw i zwyczajów jak na przykład popularne w XIX wieku nabożeństwo trzynastogodzinne wywodzące się z nabożeństwa czterdziestogodzinnego[56].

Groby Pańskie z końca XIX i początku XX wieku

W odróżnieniu do powyżej opisanej grupy zabytków Groby Pańskie powstałe w XIX lub na początku XX wieku nie zostały dotychczas w żaden sposób opracowane, dlatego też ta część artykułu stanowi jedynie przyczynek do badań, który ma na celu ich prezentacje. Jak dotąd udało się zlokalizować zachowane w całości lub fragmentarycznie groby (dekoracje związanej z Triduum Paschalnym) w kościołach parafialnych i filialnych: pw. św. Marii Magdaleny i św. Rocha w Bieniewie, pw. św. Jana Chrzciciela w Jonkowie (ilustr. **10**), pw. Świętego Krzyża w Krekolach, pw. św. Jana Ewangelisty w Nowym Kaw-

9. *Karta z katalogu wiedeńskiej firmy J. Handl, reprodukowana z Heilige Gräber in Tirol. Nordtirol-Osttirol-Südtirol, s. 24.*

56 W. Nowak, dz. cyt., s.132-133.

kowie, pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Orzechowie (ilustr. **11**), pw. św. Bartłomieja w Piotraszewie, pw. św. Piotra i Pawła w Reszlu, pw. św. Małgorzaty w Rogiedle, pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Sułowie, pw. św. Jana Chrzciciela w Wilczkowie[57]. W kilku miejscowościach zachowały się zabytki z obu omawianych okresów, m.in. w Reszlu, Bieniewie, Piotraszewie, Krekolach, co jest przejawem religijności czerpanej z wielowiekowej tradycji połączonej z przemijalnością upodobań artystycznych.

10. *Grób Pański w kościele pw. św. Jana Chrzciciela w Jonkowie. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Zabytki te, jak już powiedziano wcześniej, można wstępnie podzielić na dwie grupy. Pierwsza z nich to dekoracje w formie groty z leżącą w niej pełnoplastyczną figurą Chrystusa, które umieszczano w mensie jednego z ołtarzy bocznych, odsłaniając lub zasłaniając ją przy pomocy antependium (ilustr. **11**). Druga grupa to czasowo rozstawiane kulisowe konstrukcje wykonane z polichromowanych desek. Mogły być rozstawiane samodzielnie lub ustawiane na ołtarzu bocznym, co stabilizowało ich konstrukcję, jak ma to miejsce w kościele w Jonkowie (ilustr. **10**)[58]. W niektórych przypadkach wprowadzono także proste mechanizmy (rodzaj windy), które wzbogacały ich wyraz artystyczny, na przykład pojawienie się na szczycie kompozycji Zmartwychwstałego Chrystusa. Wyjątek spośród wymienionych zabytków stanowi Grób Pański w Nowym Kawkowie, który zlokalizowany jest w skrzyni jak powyżej opisane nowożytne przykłady, lecz według inskrypcji powstał w 1862 roku, co zdecydowanie potwierdza stylistyka dekoracji malarskiej wnętrza. Na podstawie analizy detalu i sposobu wykonania można określić czas powstania samej nastawy ołtarzowej na drugą połowę XVIII wieku.

Zarówno sposób wykonania, jak i dekoracji omawianych Grobów Pańskich wskazuje, że były one zamawiane jako gotowe elementy wystroju z obecnie bliżej nieznanych katalogów ze sprzętami kościelnymi. Można sądzić, że poszczególne części zamawiano osobno. W zależności od potrzeb istniała możliwość zakupu różnego rodzaju, ale także różnej wielkości elementów (ilustr. **9**). Sposób dekoracji omawianych grobów jest różnorodny. Zachowały się

57 Warto również wspomnieć, iż dekoracja stylistycznie zbliżona do Grobu z Jonkowa znajduje się w kościele w Dźwierzutach, pow. szczycieński, woj. warmińsko-mazurskie. W wielu kościołach zachowane są figury złożonego do grobu Chrystusa, obecnie wkomponowane we współczesne groby lub niepełniące żadnej funkcji. np. w kościołach w Grzędzie, Bisztynku, Kiwitach, Międzylesiu.

58 Jest to jedyny znany autorce przykład, gdzie dawna dekoracja Grobu Pańskiego jest ponownie w użyciu. Dzięki inicjatywie proboszcza od 2010 r. prawie kompletna kulisowa konstrukcja jest rozstawiana w okresie Wielkanocy. Wcześniej była składowana w wieży kościelnej.

przykłady neogotyckich zabytków, które nie wykraczają poza powszechnie znane wzorce ornamentalne i malarskie. Znajdują się w omawianej grupie zabytków również interesujące rozwiązania, jak groby z kościołów w Orzechowie i Krekolach (wraz z fragmentami dekoracji wtórnie wmontowanymi w skrzynie grobu w Krekolach). Jest to kartonowa dekoracja gęsto dekorowana szklanymi różnokolorowymi drobnym koralikami, które zapewne po podświetleniu mieniły się (ilustr. **11**). Takiego rodzaju wystrój Grobów Pańskich znany jest z terenu Tyrolu, m.in. z kościoła parafialnego w Bach czy Söll[59].

11. *Grób Pański w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Orzechowie. Fot. Dąbrówka Lipska.*

Na odwrocie kulis dekoracji grobu z kościoła w Jonkowie znajduje się fragmentarycznie zachowana metryczka z drukowanym napisem *von* […]*affenhoffen a.d. Ilm*, co być może odnosi się do bawarskiego miasta Pfaffenhofen an der Ilm, które leży niedaleko Monachium. Informacja ta oraz materiał porównawczy z terenu Tyrolu pozwalają sądzić, że wspomniane katalogi prezentowały asortyment firm z terenu Niemiec o szerokim zasięgu handlowym.

Należy także zwrócić uwagę, że pojedyncze elementy wystroju Grobów Pańskich, pochodzące z drugiej połowy XIX lub początku XX wieku zachowały się w nowożytnych skrzyniach opisanych wcześniej. W ołtarzu głównym w Sątopach powyżej malarskiego przedstawienia Chrystusa złożonego w grobie znajduje się pełnoplastyczny krzyż, pierwotnie podświetlany lampkami. Podobna konstrukcja znajduje się w skrzyni w ołtarzu w kościele w Piotraszewie, jednak w miejscu krzyża umieszczono owalny kartusz z wyciętym cytatem z Biblii: *Sein Grab wird herrlich sein* (łac. *erit sepulchrum eius gloriosum*; Iz 11, 10), Takie rozwiązania były także popularne w grobach z terenu Tyrolu i południowych Niemiec.

59 *Heilige Gräber in Tirol*…, dz. cyt., s. 46.

Obydwie omówione grupy nowożytnych Grobów Pańskich stanowią współcześnie wyjątkowe świadectwo religijności dawnych mieszkańców historycznej Warmii (dominium warmińskie). Mimo często złego stanu zachowania i zatarcia pierwotnych funkcji obrazują zarówno bogactwo, jak i różnorodność form artystycznych, które bezpośrednio wynikały z potrzeb liturgicznych, ale także estetycznych. Omawiane dekoracje w znaczący sposób wzbogacały wizualny wyraz nabożeństw.

Dąbrówka Lipska

Dąbrówka Lipska – absolwentka ochrony dóbr kultury Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Przygotowuje dysertację doktorską poświęconą nowożytnemu wystrojowi wnętrz w gotyckich kościołach na terenie dawnego dominium warmińskiego. W kręgu jej zainteresowań znajduje się także historia ochrony i opieki nad zabytkami, w szczególności w Prusach Wschodnich. Pracuje w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie.